

Wet betreffende de jeugdbescherming of betreffende de bescherming van de maatschappij tegen deviante of delinquente jeugd? Art. 53 van de wet van 8 april 1965: een sleutel

Chr. Maes*

'Il ne peut du pasteur contrefaire la voix.
Le ton dont il parla
fit retentir les bois
et découvrit tout le mystère.'
Le loup devenu berger (La Fontaine, Livre III)

Met de regelmaat van een (sneller tikkende) klok vindt de al dan niet gegronde verontwaardiging van de burger haar weerklank of haar bestaansreden in de media, wanneer vraagtekens worden gesteld achter: 'minderjarige in een huis van arrest, jeugdbescherming'.

Artikel 53 van de wet van 8 april 1965, dat de in vraag gestelde maatregel toelaat, is merkwaardig genoeg om er langduriger of opnieuw bij stil te staan.

Het artikel bepaalt: 'Indien het feitelijk onmogelijk is een particulier of een instelling te vinden die de minderjarige dadelijk kan opnemen, en alzo de in artikel 52 bedoelde maatregelen niet kunnen worden ten uitvoer gelegd, mag de minderjarige voorlopig, maar voor niet langer dan vijftien dagen, in een huis van arrest worden bewaard. De minderjarige die in een huis van arrest wordt bewaard, wordt van de aldaar gedetineerde volwassenen afgezonderd'.¹

Deze wettekst is een quasi letterlijke herneming van het artikel 30 van de wet van 15 mei 1912 dat voorzag: 'Bij volstreckte noodzakelijkheid, wanneer, op grond hetzij van de bedorven inborst van het kind, hetzij van de feitelijke onmogelijkheid om een privaat persoon of eene instelling te vinden geschikt tot opneming van den minderjarige, de bij artikel 28 voorziene maatregelen niet konden uitgevoerd worden, mag de minderjarige voorloopig in een huis van arrest worden bewaard, mits deze voorloopige bewaring den tijd van twee maanden niet te boven gaat. De in een huis van arrest bewaarde minderjarige wordt onderworpen aan een bijzonder regiem, dat door de reglementen van het gevangeniswezen zal worden bepaald'.²

Slecht verwoord of goed bedoeld?

Waar, zo de wetgever van 1912 als deze van 1965 zich tot het doel stelden het klassieke strafrecht te verlaten en de 'straffen' voorzien in de artikelen 72 en 73

* Substituut Procureur-generaal bij het Hof van Beroep te Gent.

1. Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, *B.S.*, 15 april 1965, errata *B.S.*, 19 mei 1965; *Pasin.*, 1965 p. 479.

2. Wet van 15 mei 1912 op de kinderbescherming, *B.S.*, 27-28-29 mei 1912; *Pasin.*, 1912, p. 249, nr. 252.

ten aanzien van het (o.a.) delinquente kind, verrassen de artikelen 30 en 53 door hun voornamelijk 'repressief' karakter, vermits ze een wederinpassen van de minderjarige in het penitentiair kader mogelijk maken.³

Ik zal niet de enige noch de eerste zijn die door hard te schuren over het ver- nis-woord 'maatregel' vaststelt dat bij lezing van de twee wetten het begrip 'straf' steeds weer verschijnt. Het nazicht van de voorbereidende werken is daarbij een uitstekend afbijtmiddel.

Heel interessant is het bijvoorbeeld de parlementaire discussies te vergelijken. Zo komt men tot de vaststelling dat in 1912 de totstandkoming van het artikel 30 heel moeizaam was, dat de discussies in het halfroond heftig verliepen, terwijl de wetgever van 1965 er zich zijnerzijds mee vergenoegde de tekst van 1912 te hernemen, mits enkele wijzigingen in een poging de maatregel met de idee van de fictie van bescherming van de minderjarigen te verzoenen.

Aan de basis van het artikel 30 lag manifest de zorg geen onderkomen te kunnen vinden voor, (cit.): 'een misdadiger, hoe jong en ongelukkig hij ook we- ze', 'een nietsnut', 'een apache of bandiet, zoals men er soms tegenkomt' ('Wie zal het aankunnen, aandurven, een jong misdadiger bij zich op te nemen? Welke is de liefdadigheidsinstelling die hem onderdak zal verschaffen?').⁴

Volksvertegenwoordiger Hector Denis uitte het voornemen een 'onover- winnelijke strijd te zullen voeren tegen dit artikel' dat naar zijn zeggen 'ons te- rugbrengt tot het regime van de repressie'. Hij ging zelfs zover de volgende, zo- wel pertinente als actuele vraag te stellen aan de toenmalige Minister van justi- tie, Carton de Wiart, welke trouwens zijn scrupules beweerde te delen: 'wat zal U met het kind doen na die drie maanden?' (twee maanden in de definitieve wet- tekst). Antwoord: 'binnen de voorziene termijn zal de kinderrechtter één van de maatregelen nemen, voorzien bij artikel 14'. Hector Denis daarop, snedig: 'dat hij dan zijn beslissing voorlopig neme in de zin dat U denkt dat hij ze twee maan- den later zal nemen!'⁴

De vraag die zich opdringt is, waarom en onder welke vorm het artikel 30 dan toch na 1965 bleef bestaan.

Niemand, van het wetsontwerp Lilar (17 maart 1958) tot de definitieve stemming over de wet (Kamer, zitting van 31 maart 1965 - Senaat, zitting van 11 maart 1965), heeft er zich problemen over gemaakt (het advies van de Raad van State betreffende het wetsontwerp Lilar wordt hier even terzijde gelegd om het later terug op te nemen).⁵

De parlementsleden hebben over het onderwerp slechts drie opmerkingen gemaakt:

1. 'Ter wille van het gevaar dat de minderjarige door zijn aanraking met het gevangenis milieu kan lopen, beperkt het ontwerp de duur van de opneming in een huis van arrest tot vijf dagen'.⁶

---

3. VAN DE KERCHOVE, M., 'Des mesures répressives aux mesures de sureté et de protection - Réflexions sur le pouvoir mystificateur du langage', *R.D.P.*, 1976-77, p. 245-272.

4. *Pasin.*, 1912, p. 334-335; Kamer, bespreking artikelen - zitting 2 april 1912.

5. *Parl. St.*, Kamer, zitting 1957-58, (19 maart 1958), 885, nr. 1 advies van 10 juli 1957 - alg. opm. p. 39-46.

6. *Parl. St.*, Kamer, zitting 1962-63, (13 september 1963), 637, nr. 1, p. 30.

2. 'Het ontwerp brengt die termijn van twee maanden terug tot vijf dagen. Verscheidene leden vragen zich af of de termijn van vijf dagen wel volstaat wanneer minderjarigen betrokken zijn in een zaak die het voorwerp van een ingewikkeld onderzoek is, daar zij vrezen dat de bewaring van de minderjarigen in dergelijke gevallen niet met de onontbeerlijke veiligheidsmaatregelen kan worden uitgeoefend. Geantwoord wordt dat het ontwerp in artikel 6, sub 4°, in de mogelijkheid voorziet om onthaalcentra in het leven te roepen, o.m. om rekening te houden met dergelijke toestanden en dat het aangesneden vraagstuk juist in dit raam geregeld dient te worden.⁷

3. 'Tijdens de besprekingen in de Senaatscommissie werd de vraag gesteld of dit artikel van toepassing was voor de beschikkingen van de onderzoeksrechter en van de jeugdrechtbank. De Minister antwoordde dat dit inderdaad het geval was.⁸

Terloops weze eraan herinnerd dat de wetsvoorstellen Terwagne van 22 juni 1960 en van 19 juli 1962 een maximale plaatsingsduur van 30 dagen voorzagen.⁹

De wet van 15 mei 1912 voorzag in haar artikelen 13 en volgende tegenover de minderjarige o.a. maatregelen zoals: 'Het toevertrouwen tot de meerderjarigheid aan een persoon, een vereniging of een openbare of bijzondere instelling van weldadigheid of van onderwijs en het tot de meerderjarigheid ter beschikking stellen van de regering'.

De wet van 8 april 1965, die de voorwaarden en het toepassingsveld van deze 'beschermingsmaatregelen' uitgebreid heeft (net-widening effect), heeft deze bovendien vermenigvuldigd, genuanceerd en, wat men ook bewere, crescendo aangepast aan de ernst van feiten.

Het is pas in 1921 dat de Rijksweldadigheidsscholen, waar de ter beschikking van de regering gestelde minderjarigen ingevolge de wet van 15 mei 1912 heen werden gestuurd, plaats maakten voor Rijksgestichten voor observatie en opvoeding waar nieuwe pedagogische methodes toegepast zouden worden.

De onopgemerkte accentverschuiving

Was het dit aanbod van nieuwe mogelijkheden voor de opvang van 'delinquente jeugd' en 'jeugd in gevaar' dat er de wetgever van 1965 heeft toe aangezet in zijn artikel 53 slechts de reden van *feitelijke materiële onmogelijkheid* een onderkomen voor de minderjarige te vinden, te weerhouden en het tweede motief van het artikel 30 van de wet van 1912, nl. 'de bedorven inborst van het kind' te verlaten?

Voor dit standpunt, dat 'de bedorven inborst' op zichzelf geen voldoende motief kan zijn om de minderjarige in een huis van arrest op te sluiten, vind ik — in een stellingen­slag met een overweldigende, vrijwel uitsluitend, minstens van oorsprong Brusselse en Waalse rechtspraak — slechts bondgenoten in Pierre

---

7. *Parl. St.*, Kamer, zitting 1963-64, (27 oktober 1964), 637, nr. 7, p. 45. rapport DE REIMAEC­KER-LIGOT en TERWAGNE.

8. *Parl. St.*, Senaat, zitting 1964-65, (25 februari 1965), nr. 153, p. 43 rapport VAN BOGAERT.

9. *Parl. St.*, Kamer, zitting 1959-60, (22 juni 1960), 567, nr. 1, p. 37.

Parl. St., Kamer, zitting 1961-62, (19 juli 1962), 416, nr. 1, p. 37.

Vermeulen, Minister van Staat en Minister van Justitie ten tijde van de goedkeuring van de wet van 1965¹⁰ en in Michel Van de Kerchove, docent aan de universitaire faculteiten Saint-Louis, decaan van de rechtsfaculteit.¹¹

In geweten, geloof mij ... zonder meer

Uit het arrest van 6 januari 1978 van het Hof van Beroep te Bergen¹² (zie voorheen Brussel 21 november 1977¹³ en daarna Cass. 8 februari 1978¹⁴, is duidelijk af te leiden dat de jurisprudentie beweert de gevolgde richting te zijn opgedreven door de vaststelling van een gebrek aan *geschikte* veeleer dan aan een gemis aan *voldoende* particulieren of instellingen.

Het arrest van Bergen vond dermate weerklank dat het zelfs als referentie heeft gediend voor het beantwoorden van aan de Minister van Justitie gestelde parlementaire vragen (vraag nr. 22 dd. 12 december 1983 Mr. Weckx¹⁵ en vraag nr. 133 dd. 25 september 1984 Mr. Van In¹⁶).

Het Hof van Beroep te Luik ging in zijn arrest van 16 december 1980¹⁷ nog veel verder: de materiële onmogelijkheid waarvan art. 53 gewaagt, zou eveneens moeten geapprecieerd worden in functie van de algemene economie van de wet, welke niet enkel de bewaring maar ook de bescherming en de opvoeding van de minderjarige tot doel heeft...

Moet hieruit afgeleid worden dat de imperatieven van bescherming en opvoeding beter bereikt worden door de toepassing van het artikel 53 dan door een voorlopige maatregel genomen in toepassing van artikel 52 welke ten allen tijde kan ingetrokken of gewijzigd worden overeenkomstig artikel 60 van de wet?

Om de motieven te achterhalen welke de rechters ertoe drijven gebruik te maken van de mogelijkheid voorzien door art. 53 moet men, zo men het arrest van 8 februari 1978 van het Hof van Cassatie¹⁸ moet geloven, niet afgaan op de voldoende geachte motivering van de loutere vaststelling van de materiële onmogelijkheid (waarbij deze onmogelijkheid zelfs niet hoeft gestaafd te worden aan de hand van aan het dossier te voegen stukken), maar afdalen tot in het diepst van het jeugdrechterlijk geweten. Met andere woorden: de onmogelijkheid valt niet na te gaan.

We zijn hier dus beland op het punt waar de discretionaire macht van een rechter arbitrair zou kunnen worden, vermits hij zich niet meer noodzakelijk om wettelijkheid hoeft te bekommeren en de rechtsonderhorige er maar moet op vertrouwen dat het geweten van de rechter goed gevormd is. We komen daar later in de tekst op terug, maar nu reeds kunnen we erop wijzen dat art. 53 mis-

---

10. *Jur. Liège*, nr. 30, 26 september 1981, commentaar onder Luik 16 december 1980, p. 298.

11. cfr. noot 3.

12. *J.T.*, 1979, p. 6.

13. 'Protection de la jeunesse, *Novelles*, nr. 1169, p. 395.

14. *Pas.* 1978, I, 664.

15. *Parl. Vr. en Antw.*, Senaat, 20 maart 1984, 915-916.

16. *Parl. Vr. en Antw.*, Senaat, 4 december 1984, 316.

17. cfr. noot 10.

18. cfr. noot 14.

bruikt wordt waar het als voorlopige maatregel als evenwaardig wordt beschouwd aan de andere voorlopige maatregelen voorzien in de artikelen 52 - 37.

Dit misbruik wordt b.v. aan de kaak gesteld in een thesis van Martine Denuit.¹⁹ Uit haar analyse van de praktijk van art. 53 kon zij de beslissingen van plaatsing in een huis van arrest naar hun ware aard in vier groepen indelen. Het is dan ook merkwaardig dat 66,2 % van de beschikkingen onder de noemer 'repressie' worden gebracht, 19,4 % als 'wettelijk' worden erkend, 12,1 % ervan uit 'veiligheids- en onderzoeksoverwegingen' worden genomen en 2,3 %, 'strategische' genoemd, in verband worden gebracht met de uitvoering van de onderzoeken voorzien bij art. 50 lid 3/38 van de wet.

Was het gebruik van de maatregel in zijn 'repressieve' belevenis ook maar van enig psychologisch, pedagogisch op penologisch nut!

Demystificatie van een passe-partout shock-effect

Artikel 53 zou als 'maatregel-straft' slechts het verhoopte afschrikkend effect hebben, in de mate dat de sanctie door de minderjarige als geloofwaardig, d.w.z. nuttig, zou aan gevoeld worden, op gevaar af zoniet het socialisatieproces te benadelen en de kansen op een criminele carrière te verhogen;²⁰ hij zou bovendien geen enkel heilzaam effect hebben op 'a- of anti-sociale elementen'.²¹

Quensel S., Andry R. en Field E. worden in een studie van de Raad van Europa o.a. over de doeltreffendheid van de penitentiaire behandeling van korte duur geciteerd.

Deze auteurs komen ondermeer tot de bevinding dat opsluiting van korte duur tegenaangewezen is voor jeugdige delinquenten, voor wie lijdt onder affectieve instabiliteit, voor zenuwlijders, vrij agressieve persoonlijkheden en misdadigers die een deliquente jeugd kenden.²²

Tijdens de zitting van de Senaat van 10 juni 1982 bracht de Minister van Justitie, Jean Gol, als antwoord op een interpellatie van senator R. Gillet, verslag uit over een recente vergadering te Athene van de 21 Ministers van Justitie wier landen lid zijn van de Raad van Europa en waarop eenieder het erover eens was dat 'korte gevangenisstraffen en de gevangenisstraffen voor minderjarigen slechts heel zelden doeltreffend zijn' en 'dat ze integendeel, behalve voor de uiterst zwaarwichtige gevallen, van criminogene aard zijn en een dramatisch effect hebben voor de betrokkene en voor de gemeenschap' dat 'bijgevolg repressie niet de alfa en omega mag zijn van onze criminele politiek'.²³

Moeten we er tenslotte aan herinneren (cfr. supra) dat de wetgever, bewust van het feit dat van twee gevangenen de beste besmet wordt zonder dat de slechtste verbetert, van oordeel is geweest de plaatsingsduur in een huis van arrest te

---

19. CHARLES, R., en DENUIT, M., 'Réflexions sur l'application de l'article 53 de la loi du 8 avril 1965 sur la protection de la jeunesse', *J.T.* 1984, 17-20.

20. PFEIFFER, C., 'Het Brücke-projekt München', *Justitiële verkenningen*, W.O.D.C., 1980/4, 7 en 9.

21. PIRET, J.M., 'Dix ans de protection de la jeunesse', *Mélanges Jean Baugniet*, U.L.B., 1976, 595-596.

22. Traitement de courte durée des délinquants adultes, Monographies, Comité Européen pour les problèmes criminels, 61-62.

23. *Parl. Hand.*, 10 juni 1982, 1194.

moeten beperken wegens het gevaar dat schuilt in het contact van de minderjarige met het penitentiair midden!

We zullen later terugkomen op dit probleem van promiscuïteit dat, zoniet door de wet van 8 april 1965 dan zeker door de administratie met de uitvoering ervan belast, in de hand wordt gewerkt. Het wordt immers niet enkel mogelijk een mens die geen enkel strafbaar feit heeft gepleegd, van zijn vrijheid te beroven, maar ook erger, hem in contact te brengen en te houden met individuen met een delinquente carrière en/of natuur.

Maar vooraleer we daartoe overgaan en ter ondersteuning van de stelling dat de rechtspraak een loopje neemt met de draagwijdte van het artikel 53, geven wij eerst een overzicht van het gebruik van de maatregel in de beide taalgebieden van het land.

Op het slappe koord van de statistiek dansen maatregelen als straffen

A. VOOR SCEPTICI

Een zeker scepticisme tegenover statistische studies en nog meer tegenover hun interpretatie zou kunnen aangewakkerd worden bij de raadpleging van de navolgende statistieken, bezorgd door het departement van justitie na voorafgaandelijke lezing van de publikatie nr. 41 van het Studiecentrum voor Jeugdmisdadigheid VZW (SCJM) met als titel 'de Statistiek en de jeugdbescherming'.²⁴

De criminele statistiek, niet gewapend om de ware omvang en aard van delinquent gedrag te meten, kan echter wel een middel zijn om de intensiteit en de aard van de strafrechtelijke justitiële tussenkomst te evalueren.

De toepassing van art. 53 als dergelijke tussenkomst, kan dus naar intensiteit en aard gemeten worden.

Ingevolge het ministerieel rondschrijven nr. 0.102 van 29 augustus 1966 zijn de jeugdrechters en de procureurs des Konings er jaarlijks toe gehouden verslag uit te brengen over de toepassing van de wet en dit, aan de hand van tabellen, bezorgd door het Ministerie van Justitie. Reeds merkt men dat er iets fout kan gaan bij de interpretatie van gegevens.

Bijvoorbeeld stelde men verwonderd vast dat voor het jaar 1981 de tabellen voorzagen dat 377 (?) minderjarigen onder toepassing van het artikel 53 vielen, terwijl dit cijfer totaal verschilde van de 1011 (?) minderjarigen door de penitentiaire administratie voor hetzelfde jaar geregistreerd.

De verklaring was nochtans eenvoudig: de statistische gegevens van de gevangenisadministratie en van de jeugdrechters (nl. tabel 11) verschillen volledig van elkaar; de administratie telt het aantal opnamen en ontslagen op van minderjarigen, opgesloten ingevolge de toepassing van art. 53; de jeugdrechters tellen het aantal minderjarigen tén aanzien van wie gedurende het jaar als *aanvankelijke* maatregel deze werd genomen in uitvoering van art. 53.

Daarbij komt nog dat de statistische tabel nr. 11 door de jeugdrechters in te vullen (in de praktijk door de griffier), niet duidelijk aangeeft wat men juist wenst

---

24. 1977 verwijzing naar MICHARD, Quelques éléments d'interprétation de la statistique judiciaire relative à la délinquance des jeunes', *Annales de Vaucresson*, 1972, 10.

te weten. Welke opdracht schuilt immers in de termen 'voorlopige maatregelen van toezicht en bewaring voor het eerst genomen in 19.. artikelen 52-53?'

Het merendeel van de rechters is van oordeel dat de minderjarigen in een huis van arrest opgesloten ingevolge een wijzigingsbeslissing, (art. 60) niet in de tabel 11 mogen vermeld worden.

Aldus is b.v. het verschil tussen de cijfers opgenomen in de tabel 11 en het totaal van de minderjarigen opgesloten in een huis van arrest voor wat de jeugdrechtbank te Gent betreft over de hierna geciteerde referentie jaren, het volgende:

	tabel nr. 11	totaal
1981	14	27
1982	0	28
1983	10	43
1984	geen gegevens	34

Dit roept toch vragen op wat de evaluatie van de intensiteit van de strafrechterlijke tussenkomst betreft; trouwens ook vragen i.v.m. de evaluatie van de aard van de tussenkomst.

Zo kan men voor Gent een constante procentuele verhoging vaststelling van het aantal minderjarigen, die ingevolge 'weglopen' werden opgesloten op grond van bepalingen van art. 53:

1981: 15 %

1982: 28 %

1983: 35 %

1984: 41 %

Wat valt hieruit af te leiden? De meest verscheidene hypothesen zijn mogelijk:

- ofwel beschikken de rechters over steeds minder particulieren of instellingen die minderjarigen kunnen opvangen of daartoe bereid zijn;
- ofwel 'straffen' de rechters steeds meer minderjarigen, onafhankelijk van de aard van de gepleegde 'overtreding';
- ofwel nemen de rechters steeds meer gemakkelijksoplossingen of beschikken ze over steeds minder 'actieve' en inventieve afgevaardigden;
- ofwel zijn er steeds meer minderjarigen die weglopen;
- ofwel nemen de rechters steeds minder goede d.w.z. adequate maatregelen;
- ofwel is er steeds minder bewaking in de instellingen;
- ofwel daalt het plaatsingspercentage in huizen van arrest voor als misdrijf omschreven feiten (art. 36,4° van de wet van 8 april 1965).

Wat zeker is; is:

a. dat zowel op lokaal, als op regionaal en nationaal vlak het aantal opgesloten minderjarigen, door de penitentiaire administratie geregistreerd, steeds maar stijgt;

b. dat er geen scrupules zijn tegenover minderjarigen wier enige wandaad erin bestaat te ontsnappen aan het gezag van de jeugdrechter of die zogenaamde 'statusdelicten' plegen (kwalificatie : art. 36,1°, 2°, 3° van de wet);

c. vermits de toepassing van art. 53 ingevolge fugues meestal een wijzigende

maatregel is, dat deze wijzigende maatregel niet wordt opgenomen in tabel 11 van de statistiek, en dat de maatregel die als aanvankelijke maatregel wel wordt geregistreerd, over het algemeen genomen wordt naar aanleiding van een als misdrijf omschreven feit (art. 36,4°).

B. HOE DE COMMUNAUTARISERING HET FEITELIJK BESTAAN VAN EEN WET TOT BESCHERMING VAN DE MAATSCHAPPIJ TEGEN DELINQUENTE JEUGD HEEFT GEOPENBAARD

Zo de tabellen 11 gedurende de laatste jaren een verhoging van het aantal toepassingen van art. 53 - primaire maatregel weergeven ook op nationaal vlak, nl.:
1981: 561 (520 j.; 41 m.) - (de cijfers voor Bergen ontbreken)
1982: 635 (544 j.; 91 m.)
1983: 642 (548 j.; 94 m.) - (de cijfers voor Brugge ontbreken);
dan blijft het meest markante fenomeen de verbazingwekkende tegenstelling tussen de toepassing van het artikel in het Waalse gewest enerzijds en in het Vlaamse gewest anderzijds.

a. Voorafgaande bemerkingen bij de lectuur van de navolgende tabellen

1. De jeugdrechters van het gerechtelijk arrondissement Antwerpen vulden de tabel 11 niet op dezelfde wijze in als hun collega's van de andere Vlaamse gerechtelijke arrondissementen. Het toepassingscijfer voor art. 53 wat Antwerpen betreft ligt immers buitenmate hoog:

1981: 91 (64 j.; 27 m.)

1982: 86 (60 j.; 26 m.)

1983: 102 (64 j.; 38 m.)

2. De cijfers voor Brussel zijn niet opgenomen daar de differentiatie naar de twee taalgemeenschappen niet wordt doorgevoerd.

b. De toepassingspercentages van het art. 53

Deze zijn, vergeleken met het nationaal totaal, in Vlaanderen de volgende:

1981: ± 25 % (140 op 561) (110 j.; 30 m.)

(Het percentage moet verminderd worden, daar het cijfer van Bergen ontbreekt).

1982: ± 17 % (107 op 635) (76 j.; 31 m.)

1983: ± 21 % (134 op 642) (91 j.; 43 m.)

(Het percentage moet verhoogd worden, daar het cijfer van Brugge ontbreekt).

Besluit: van art. 53 wordt minder dan 25 % in Vlaanderen en meer dan 75 % in Wallonië gebruik gemaakt.

Het percentage van toepassing van het artikel 53 in verhouding tot andere maatregelen genomen ten uitvoering van het artikel 52 (37, 2°, 3° en 4°) varieert natuurlijk naar gelang het gerechtelijk arrondissement.

Scoren b.v. het hoogst in de Vlaamse gemeenschap:

voor 1981:

- Mechelen (10,7 %), Gent (7,3 %) en Brugge (6,2 %)

- vergelijk voor hetzelfde jaar de percentages in het Waalse gewest: Verviers (32,2 %), Charleroi (21,5 %)
- Brussel (17 %)
  - voor 1982:
- Ieper (6,8 %), Brugge (6,6 %) en Antwerpen (4,5 %)
- Wallonië: Verviers (36,5 %), Charleroi (18,2 %)
- Brussel (26,8 %)
  - voor 1983:
- Ieper (4,5 %), Antwerpen (4,5 %)
- Wallonië: Verviers (42,8 %), Charleroi (19,3 %) en Luik (13,1 %)
- Brussel (20,3 %).

(Het gemiddelde percentage voor het jaar 1982 op nationaal vlak bedraagt 9,8 %).²⁵

De oorzaak voor dit verschil is, naar commentatoren beweren, te vinden in de communautarisering, de sluiting door de minister van de Franse Gemeenschap in 1979 van de Staatsinstelling te Fraipont en de feitelijke afwezigheid van gesloten instellingen op franstalig grondgebied, vermits het Rijksorthopedagogisch centrum van Braine-le-Château²⁶ te permeabel bleek te zijn (veelvuldige fugues).²⁷

Zelfs eventuele andere factoren kunnen deze merkwaardige sprong van de statistiek niet verklaren.

Voor ongelovigen was het een uitdaging de negatieve proef te doen, door de percentages van toepassing van de maatregel voorzien in art. 37,4° van de wet (het toevertrouwen van de minderjarige aan de groep Rijksgestichten voor observatie en opvoeding onder toezicht) en getroffen in het kader van artikel 52 (als voorlopige maatregel) met elkaar te vergelijken.

c. De toepassingspercentages van het art. 37,4°

Vergeleken met het nationaal totaal, zijn deze in Vlaanderen dan ook de volgende (zelfde correcties wat de cijfers voor Antwerpen, Brussel, Bergen en Brugge betreft:

25. 'Enige morfologische gegevens over de Belgische jeugdbescherming', *Panopticon*, 1984, p. 454 e.v.; tabel 11 p. 458.

26. K.B. 12 augustus 1981, *B.S.*, 30 september 1981:

'Aangezien het nodig is de gerechtelijke overheden een inrichting met gesloten opvoedingsregime ter beschikking te stellen in het franstalig landsgedeelte, ten einde er minderjarige misdrijfplegers die een bijzonder gevaar vertonen, op te nemen;

Gelet op het hoogdringend karakter van de te nemen maatregelen ten overstaan van de afwezigheid van een dergelijke instelling in het franstalig landsgedeelte.'

27. K.B. 8 september 1982, *B.S.*, 9 september 1982:

'gelet op de absolute noodzakelijkheid de orde te handhaven in het Rijksorthopedagogisch centrum te Braine-le-Château;

Artikel 1: Lokalen van de strafinrichting te Nijvel, en meer bepaald 'het oude kwartier voor Vrouwen' worden aangewend voor de groep Rijksgestichten voor observatie en opvoeding onder toezicht.

Artikel 2: Deze lokalen zullen bestemd zijn voor het Rijksorthopedagogisch centrum te Braine-le-Château'.

en het K.B. 21 december 1984, *B.S.*, 13 februari 1985.

1981: ± 71 % 326 op 457 (312 j.; 14 m.)

1982: ± 73 % 361 op 492 (344 j.; 17 m.)

1983: ± 72,5 % 280 op 386 (272 j.; 8 m.)

Besluit: van art. 37,4° wordt in 70 à 75 % van de gevallen in Vlaanderen in 25 à 30 % van de gevallen in Wallonië gebruik gemaakt.

De proef op de som is overtuigend.

De statistiek leert ons ten overvloede dat de loutere 'materiële onmogelijkheid' niet het absolute criterium is dat door de rechters wordt aangewend wanneer ze tot toepassing van art. 53 beslissen. *De criteria van beveiliging van de maatschappij, in mindere mate van opvoeding spelen de doorslaggevende rol.*

Het fenomeen leert tevens dat, in tegenstelling tot wat de wetgever wou (wou hij trouwens werkelijk?), de rechters ervan uit gaan dat een zekere trapsgewijze gradatie in functie van de ernst van de door de minderjarige gepleegde feiten aan de basis ligt van de opsomming van de voorlopige maatregelen in de wet.²⁸

Men kan zich tenslotte niet gelukkig voelen bij de vaststelling van een uiteenlopende beoordeling op het niveau van de gemeenschappen van een algemeen over het Rijk geldend wetsartikel.

Het artikel 53 en onze essentiële rechten

De overwegend franstalige jurisprudentie, welke weerspiegeld wordt in de besproken statistiek en welke de taalgrens weinig overschrijdt, wordt niet uitsluitend door meerdere commentatoren aan de kaak gesteld.²⁹

Ze doorstaat eveneens zeer slecht een toetsing aan teksten van een ongetwijfeld hoge autoriteit, hier nog niet of slechts terloops geciteerd en waarin waarborgen voor de bescherming van de vrijheid van het individu, vervat zijn.

De waarschuwingen van de Raad van State

Tot tweemaal toe heeft de Raad van State belangrijke bemerkingen geformuleerd over de wetteksten die men hem voor advies bezorgde.

De eerste maal (in 1957)³⁰ en op een meer gedetailleerde wijze dan de tweede maal³¹, waarschuwde de Raad van State voor inbreuken op:

- a. het principe van de legaliteit van het ten laste gelegde misdrijf (nullum crimen sine lege);
- b. het principe van de legaliteit van de straf (nulla poena sine lege);
- c. het principe van de evenredigheid van de straf met de ernst van het misdrijf;
- d. het principe van de beperking van de duur van de straf.

Ik stel U voor deze adviezen te herlezen en twee publikaties te raadplegen

28. *Pasin.*, 1965, p. 501.

29. cfr. o.m. de noten 3 en 10.

30. cfr. noot 5.

31. *Pasin.*, 1965, 503.

die elke jurist, bij de materie betrokken, moet gelezen hebben: de ene van de hand van Aimée Racine³² en de andere van Michel van de Kerchove.³³

De adviezen herinneren er ons aan dat 'wanneer de wetgever afwijkt van de gewone regels van het strafrecht om voor methodes te opteren die de vrijheid van het individu afhankelijk maken van de genade of ongenade van een rechter, hij de constitutionele plicht heeft, de discretionaire macht die hij verleent te omringen door waarborgen tegen het arbitraire'.

Anders gezegd: als teruggekomen wordt op de fictie die de wet (betreffende jeugdbescherming) beheerst en men de rechtsregels die men beweert te verlaten verder toepast, dan moet men, consequent, eveneens te waarborgen, die het individu in het rechtssysteem verwierf, eerbiedigen.

Of nog: 'Je mehr im Strafrecht nicht nur die Freiheit beschnitten wird, sondern auch wird zurückgegriffen auf die positiven sozialen Möglichkeiten (Erziehungsstrafrecht), um so bedrohlicher wird es für die verfassungsmässig garantieren Grundrechte des Individuums'.³⁴

De Raad van State is echter in zijn advies van 5 juni 1963 niet blijven staan bij het artikel 53 van de wet.

Dit deed hij nochtans wel betreffende de artikelen 15, 16 en 17 van het wetsontwerp Lilar van 17 maart 1958 en dit, in volgende bewoordingen (het artikel 17 zijnde het artikel dat overeenstemt met het artikel 62 van het wetsontwerp van 13 september 1963): 'deze drie artikelen betreffen bewaringsmaatregelen welke in de loop van de procedure kunnen genomen worden; ze verzekeren de minderjarige echter geen enkel van de vele waarborgen die de wet van 20 april 1874 betreffende de voorlopige hechtenis aan delinquenten biedt. Zo komt het dat de minderjarige zelfs niet moet gehoord worden vooraleer hij geplaast wordt'.³⁵

Desondanks oordeelde de Raad van State dat de wet van 1965 de nodige garanties bood, in die zin dat:

- a. ze de minderjarige de verplichte bijstand van een raadsman verzekert;
- b. de ouders telkens moeten gehoord worden;
- c. de mogelijkheden van verhaal uitgebreid worden en de wachttijd voor een herziening van de maatregel verminderd wordt;
- d. de plaatsingen moeten geïnspecteerd worden.

De voldoende geachte waarborgen en de praktijk met art. 53

Waren voornoemde maatregelen voldoende om ze met de imperatieven van de artikelen 7 en 9 van onze Grondwet te verzoenen?

We moeten vaststellen dat, wat het beperken van de individuele vrijheden van de burgers betreft, zowel onze grondwetgever als het internationaal verdrag

---

32. RACINE, A., 'Maintien ou abandon de la règle 'nulla poena, nullum crimen sine lege' dans les juridictions pour enfants', *R.D.P.*, 1937, 149-165.

33. cfr. noot 3.

34. cfr. WEVER, J., 'Het jeugdstrafprocesrecht op een keerpunt?', *N.J.B.*, 4 oktober 1980, 887-893.

35. cfr. noot 5, onderzoek van de art. 15-16-17, p. 51.

inzake burgerrechten en politieke rechten (artikel 9)³⁶, een blind vertrouwen hebben geschonken aan de wetgever.

Het is dan ook op zijn minst vervelend dat de praktijk de totale afwezigheid van hoger gemelde beweerde waarborgen in de toepassing van art. 53 bewijst:

a. Zolang *voorlopige* maatregelen worden genomen is de verplichte bijstand van een advocaat niet wettelijk vereist.

Parentthesis: 1. de rechtspractici van Luik en Gent hebben gemeend daaraan te moeten verhelpen, maar op het vlak van de bescherming van de vrijheden van de burger heeft het 'perron' van Luik blijkbaar stevigere funderingen dan het Gentse 'belfort'; het Gentse initiatief is uitgeblust;

2. het wetsvoorstel Van den Bossche betreffende het recht op verdediging van de minderjarige 'voor de jeugdrechtbank (wijziging van het artikel 55)³⁷, eenjarig goedgekeurd door de Kamercommissie voor de justitie zij het in miniem gewijzigde vorm, zelfs overgenomen in het ontwerp Gol tot wijziging van de wet betreffende de jeugdbescherming³⁸, vervoegde één of ander stofferig klassement.

b. Het verhoor van de ouders (al dan niet begaan met het lot van hun kinderen), voor zover dit doorgaat in het stadium van de voorlopige maatregel, blijkt meestal te zijn gereduceerd tot een mededeling 'ex autoritate' door de jeugdrechter van de getroffen maatregel.

c. De mogelijkheden van verhaal tegen de toepassing van het artikel 53 bestaan; de praktijk terzake bewijst echter dat de arresten geveld worden na verloop van de maximumtermijn van 15 dagen gedurende dewelke, wettelijk, een wijzigende maatregel moet genomen worden en dat de arresten er zich alsdan toe beperken vast te stellen (behalve één arrest³⁹) dat het hoger beroep zonder voorwerp is geworden, nu de jeugdrechter inmiddels in eerste aanleg reeds 'noodgedwongen' een wijzigende maatregel heeft moeten treffen.

Nochtans zijn, na het aanhangig zijn van een zaak voor het Hof, alle door de eerste rechter genomen wijzigende maatregelen volkomen illegaal. Daar de uitdrukking 'ten allen tijde' van het artikel 60 geen uitzondering kan zijn op de in het vorig artikel 59, paragraaf 2 duidelijk geformuleerde bevoegdheidsregeling, is enkel de appelrechter bevoegd om in de gegeven omstandigheden wijzigende maatregelen te nemen.⁴⁰

d. Inspectie van de plaatsingen in de gevangenis: de praktijk blijft een vraagteken.

E.V.R.M. ... ook te pas

Artikel 53 en zijn toepassing konden tenslotte niet ontsnappen aan een toetsing aan de artikelen 5,1d. - 5,4 - 6 en 14 van het Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (Rome 4 november 1950 - wet van 13 mei 1955).

36. New York, 19 december 1966, wet 15 mei 1981, *B.S.*, 6 juli 1983.

37. *Parl. St.*, Kamerzitting 1981-82, (27 mei 1982), 307, nr. 1.

38. Art. 28, project GOL.

39. *Doc. Just.* III, 47, B, Brussel, 4 maart 1971.

40. *Cass.*, 27 juni 1977, *R.W.*, 10 juni 1978, 2662.

Gent, 15 september 1975 inzake O.M./V.V. en C., onuitgegeven.

Art. 5 E.V.R.M. voorziet dat 'eenieder recht heeft op persoonlijke vrijheid en veiligheid'. Niemand mag van zijn vrijheid worden beroofd, behalve in de volgende gevallen en langs wettelijke weg:

1. §1 d van art. 5 E.V.R.M.

In het geval van rechtmatige gevangenhouding van een minderjarige met het doel in te grijpen in zijn opvoeding of in het geval van zijn rechtmatige gevangenhouding teneinde hem voor het bevoegde gezag te geleiden'.

Het Europees Hof heeft nog geen uitspraak moeten verlenen over de interpretatie aan de bepaling te geven. De Europese Commissie daarentegen heeft dit bondig gedaan: zij plaatst de voorlopige jeugdbeschermingsmaatregel in het toepassingsbeleid van de tweede zinsnede: 'teneinde hem voor het bevoegde gezag te geleiden'.

De maatregel wordt beschouwd als een uitvoeringsmodaliteit in afwachting en ter ondersteuning van de maatregel gegrond op de eerste zinsnede nl. het ingrijpen in de opvoeding. Opdat de voorlopige maatregel 'rechtmatig' weze, eist men dat wordt aangetoond dat het ontnemen van de vrijheid nodig blijkt door omstandigheden die zich voordeden vóórdat het bevoegde gezag op grond van objectief vastgestelde gegevens een beslissing neemt die de opvoeding tot doel heeft.⁴¹

De interpretatie helpt ons nauwelijks vooruit. Ons hoog gerechtshof oordeelde van zijn kant in een arrest van 18 november 1982⁴² dat aan het begrip 'ingrijpen in de opvoeding' van art. 5 §1 d. E.V.R.M. niet werd voorbijgegaan in het vonnis dd. 10 september 1981 van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Luik⁴³, dat, in graad van beroep, het vonnis dd. 3 februari 1981 van de vrederechter te Fléron⁴⁴ hervormde.

Deze vrederechter had, overeenkomstig art. 27 van de wet van 20 april 1874 betreffende de voorlopige hechtenis, de Belgische Staat tot schadevergoeding veroordeeld omdat hij van oordeel was dat verscheidene plaatsingen van eenzelfde minderjarige in een huis van arrest (terzake Lantin); strijdig waren met art. 5 E.V.R.M.

Het vonnis van 10 september 1981 hervormde de kantonnale beslissing op (o.m.) volgende overwegingen:

'Overwegende dat het begrip 'rechtmatige gevangenhouding met het doel in te grijpen in de opvoeding', voorzien in het E.V.R.M. niet uitsluit dat, voor hopeloze gevallen, minderjarigen in gevangnissen worden opgesloten op grond van beslissingen door daartoe bevoegde overheden, wanneer alle andere 'zachtere' pogingen en middelen tot ingrijpen in de opvoeding hebben gefaald';

41. PEETERS, P., *Minderjarigen en hun rechten op vrijheid en op toegang tot de rechter*, Kluwer rechtswetenschappen, 1984, p. 131, 141, 155.

42. *R.W.*, 1982-83, 2260 en *Pas.*, 1983, I, 333.

43. *Jur. Liège*, 18, 1 mei 1982, p. 203.

44. *Ibidem*, p. 201.

'dat een verblijf in de gevangenis, in de omstandigheden en voor de korte duur in de wet bepaald, immers een opvoedende invloed kan hebben door de minderjarige ervan te overtuigen dat de maatschappij, nadat ze 'vergeefs' gepoogd heeft hem te helpen, besloten heeft zich (tegen hem) te verdedigen';

'overwegende dat die gevangenhouding als overgang kan dienen naar de strafrechtelijke meerderjarigheid waarop hij zich voorbereidt en tijdens dewelke de maatschappij tegenover hem gans andere maatregelen zal toepassen dan deze welke hij tijdens zijn minderjarigheid heeft gekend'.

Volgens bepaalde commentatoren zou de term 'rechtmatig' van art. 5, §1 d. E.V.R.M. op de gebruikelijke wijze moeten uiteengelegd worden als 'in de gevallen door de wet voorzien en langs wettelijke weg' en zou het art. 53 derhalve op restrictieve wijze geïnterpreteerd moeten worden. Het aanvaarden van een ruime interpretatie zou hoe dan ook een schending betekenen van art. 5, §1 d. E.V.R.M.⁴⁵

2. § 4 van art. 5 E.V.R.M.

'Eenieder die door arrestatie of gevangenhouding van zijn vrijheid is beroofd, heeft het recht voorziening te vragen bij de rechter, opdat deze op korte termijn beslist over de wettigheid van zijn gevangenhouding en zijn invrijheidstelling beveelt indien de gevangenhouding onrechtmatig is'.

Wij hebben reeds eerder aangetoond dat het verhaalrecht theoretisch en denkbeeldig wordt wanneer art. 53 wordt toegepast. In de praktijk valt immers na hoger beroep geen arrest op korte termijn te verwachten en beslist de van het verhaal 'gevatte rechter' nooit binnen de termijn van vijftien dagen en ook nooit overeenkomstig artikel 59 van de wet van 1965.

Nochtans kan de stelling worden bijgetreden, ontwikkeld in het reeds eerder geciteerde arrest van het Hof van beroep te Luik van 16 december 1980 volgens dewelke de partijen en het parket de jeugdmagistraat in beroep kunnen verzoeken om *bij kabinetsordonnantie* dringend een voorlopige maatregel te nemen.

Aldus zou de verhaalwaarborg niet denkbeeldig zijn en zou *met de medewerking van het openbaar ministerie* gestatueerd kunnen worden binnen de kortste termijn, minstens tijdig, zelfs en zeker in geval art. 53 wordt toegepast en betwist.

B. Artikel 6 E.V.R.M.

Dit artikel voorziet: '... bij het bepalen van de gegrondheid van een tegen hem ingestelde strafvervolging ... heeft eenieder recht op een eerlijke en openbare behandeling van zijn zaak'.

Tegenover motiveringen van het Hof van Beroep te Bergen (arrest van 6 januari 1987)⁴⁶ en van het Hof van Beroep te Luik (arrest van 16 december 1980)⁴⁷ stellen de commentatoren⁴⁸ dat de maatregel genomen door de jeugdrechter in

45. cfr. noot 3.

46. cfr. noot 12.

47. cfr. noot 10.

48. cfr. noot 3.

toepassing van art. 53, in afwezigheid van de minderjarige, zonder verdediging, zonder voorafgaand verhoor, indruist tegen het principe van de 'fair trial'⁴⁹ en dat een constante rechtspraak van het Hof van Cassatie, welke het toepassingsveld van het artikel 6 wil beperkt zien tot de rechten van de verdediging vóór de strafrechter ten gronde, niet zou mogen toegepast worden op minderjarigen, vermits deze in vergelijking tot de strafrechtelijk meerderjarigen, reeds de waarborgen voorzien bij art. 4 en 5 van de wet van 20 april 1874 in de wet van 1965 moeten ontberen⁵⁰, wat op zijn beurt de draagwijdte van art. 14 E.V.R.M. in vraag stelt.

C. Artikel 14 E.V.R.M.

Dit artikel voorziet: 'het genot van rechten en vrijheden welke in dit verdrag zijn vermeld is verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals ... de geboorte of andere status'. ... a fortiori, de leeftijd.

Losweg

Volledigheidshalve en vooraleer te besluiten enkele losse nota's:

a. Betreffende de tweede alinea van artikel 53:

- internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten art. 10.3, §2: 'jeugdige overtreders dienen gescheiden te worden gehouden van volwassenen en behandeld te worden in overeenstemming met hun leeftijd en rechtspositie'.

- artikelen 144 tot 146 van het ministerieel besluit van 12 juli 1971 houdende algemene instructie voor de strafinrichtingen.

b. Over art. 53 en de onderzoeksrechter:

- wanneer art. 49 van de wet wordt toegepast *moet* de jeugdrechter een voorlopige maatregel nemen; in de wet van 8 april 1965 is immers geen verhaalrecht voorzien tegen een maatregel door de onderzoeksrechter genomen krachtens art. 49, §2 en 3; het art. 58 is slechts van toepassing voor beslissingen van de jeugdrechtbank.

c. Over het onwettelijke van meerdere opeenvolgende beschikkingen van plaatsing van dezelfde minderjarige voor een periode van maximum 15 dagen in een huis van arrest raadplege men het reeds hoger geciteerde arrest van het Hof van beroep te Brussel van 4 maart 1971.

Slot

Artikel 53 is een symptoom van de ziekte waaraan de wet van 8 april 1965 lijdt.

Zoals veelal gebeurt, gaat men de symptomen te lijf. Zo zijn er de gekende maar niet beproefde wondermiddelen, als:

- het wetsvoorstel Remacle, Thys, Smet dat het art. 53 en nog andere eenvoudigweg verwijderde, maar o.a. de mogelijkheid voorzag van tijdelijke plaat-

---

49. VANDENBOSCH, Y., 'Kroniek van de Belgische Rechtspraak (1981-83)', *R.W.*, 1984-85, 433-462, m.b.t. de Europese Conventie van de Rechten van de Mens, (447-448).

50. cfr. noten 3 en 49.

sing van de minderjarige in door de Minister van Justitie op te richten veiligheidsinrichtingen met opvoedkundig karakter. (art. 69-37.6°) ⁵¹

- het voorontwerp Gol dat een deel van het wetslichaam wou amputeren om het andere beter te kunnen 'behandelen'.

Er is ook de alternatieve geneeskunde:

- deze van de vier D's: de-criminalisation, de-institutionalisation, diversion, due process.⁵²

- Maar wie zal hier de waarborgen organiseren (due process) tegen 'la bien-faisance à main armée', 'de dictatuur van de welzijnssector', in de handen gevallen van de communautaire administratie?

- deze van het alternatief straffen als repliek op de jeugddelinquentie. Maar mits welke waarborgen voor het individu zullen de 'community-services' en andere dwangarbeid (what's in a word)⁵³ uitgewerkt worden?

Er zullen ongetwijfeld nog andere middeltjes te vinden zijn om de zieke van 1965 te genezen.

Waakzaamheid blijft echter geboden.

De opmerking van de volksvertegenwoordiger Royen in 1912: 'le mot est modifié, mais la chose subsiste'⁵⁴ zou wel eens opnieuw kunnen vallen want ... de ongelukkige wolf van de fabel van La Fontaine zou er zich dermate goed kunnen op toeleggen de stem van de herder na te bootsen dat niets nog zou toelaten de wolf in hem te ontwaren.

Eerlijker, veiliger en duidelijker zou het zijn, mocht de wolf in zijn bossen blijven en de herder op zijn heide.

---

51. *Parl. St.*, kamer, zitting 1981-82, (1 juli 1982), 366 nr. 1, p. 4 (9°a en b) en cfr. o.a. art. 69, 71, 72, 85.

52. *Jeugd-Recht-In-Beweging*, R.U. Gent, Seminarie voor Jeugd welzijn en Volwassenenvorming, werkdocument 7, 1980. BOHNSTEDT, M., 'Antwoord op drie vragen betreffende de diversion van jeugdigen', *Justitiële Verkenningen*, 1979, 3, p. 30-36.

53. cfr. FATTAH, E.A., *W.O.D.C. Justitiële Verkenningen*, 1983.9 betreffende alternatieve sancties, 12.

54. *Pasin.*, 1912, 317.